

JOGTÖRTÉNET

Ivanits Viktor Miklós

Az erőszakos közösülés aktív és passzív alanya a tradicionális magyar jogforrások, a Csemegi-kódex és a Pécsi Királyi Törvényszék 1876-86 közötti ítélkezése tükrében*

A. Bevezetés

Jóllehet, kultúránkban már általánosan elfogadott a mindkét nem teljes egyenjogúságának és a nemi élet kényszermentességének elve, továbbá jogrendszerünkben is védett érték a nemi szabadság, az ezt sértő, nemi erkölcs elleni – köztük a legsúlyosabbnak tekintett erőszakos közösülés tényállását megvalósító – bűncselekmények tekintetében nem tapasztalható javulás, sőt az utóbbi fél évszázad során számottevő rosszabbodás következett be.¹ Jelen tanulmány célja, hogy – jogtörténeti aspektusból közelítve a kérdéshez –, az erőszakos közösülés aktív és passzív alanya jellegzetességeinek vizsgálatával hozzájáruljon a nemi erkölcs elleni bűncselekmények háttérének jobb megértéséhez, amely bűncselekmények ellen véleményünk szerint is „...erőteljesebb harcra és eredményesebb nevelő munkára van szükség.”² Fenti indítatásból végezte szerző kutatásait a 2004. év során a Baranya Megyei Levéltárban, áttekintve a Pécsi Királyi Törvényszék illetékességébe tartozó összes olyan ügyet 1876-86 között, ahol erőszakos közösülés³ volt a vád az elkövető ellen, vagy pedig emiatt ítélték el.⁴ A kettő ugyanis nem minden esetben fedte egymást.⁵

A vizsgált – tudatosan kiválasztott – tizenegy év cezúrájában az 1880. esztendő áll, az első magyar büntetőtörvénykönyv, a Csemegi-kódex hatályba lépésének az időpontja;⁶ a kodifikált büntetőjog alapján történő ítélkezés korszakának nyitánya, s egy bizonytalan jogforrásokat alkalmazó időszak vége.⁷ Tény, hogy olyan bűncselekménytípusról van szó, amely esetében felmerül a látencia kérdése is,⁸ azonban tanulmányunkban mellőztünk minden ezzel kapcsolatos feltételezést, s csak az erőszakos közösüléssel kapcsolatos korabeli szakirodalom, a bűncselekményről rendelkező jogforrások és nevezett levéltárban megőrzött büntető periratok alapján készítettük el munkánkat.

* E tanulmány alapjául szolgáló dolgozat a XXVII. Országos Tudományos Diákköri Konferencián „Magyar állam- és jogtörténet II. (Büntetőjog)” szekcióban 3. helyezést ért el. Konzulens: Dr. Kajtár István – Dr. Béli Gábor

B. Az aktív és passzív alany az erőszakos közösülésről rendelkező magyar jogforrásokban⁹

Első királyunk, I. Szent István korában még a házasság kikényszerítésének eszközeként értékelték az erőszakos közösülést, nem pedig önálló deliktumként. István II. dekrétuma ugyanis csak a nőrablást szankcionálta, tíz tinóra büntetve a leányrabló vitézt, a szegény vagy közrendű embert pedig öt tinóra, kötelezve őket arra, hogy adják vissza a lányt a szüleinek, még ha az elkövető „...mindjárt valami erőszakot mívelt volna is rajta.”¹⁰

Mint delictum sui generis I. Szent László I. dekrétumában tűnik fel az erőszakos közösülés. László vagyonekobbzásra és szabadsága elvesztésére¹¹ ítélte a hajadon lány vagy tisztességes asszony, mint – az európai és egyben a magyar jogfejlődésre is hatást gyakorló kánonjog alapján e bűncselekménynél – szóba jöhető passzív alanyok sérelmére elkövetett erőszakot.¹²

Könyves Kálmán korából ismerjük az esztergomi zsinat végzeményét, amely szerint, ha egy lány sérelmére erőszakot követtek el, és a tettes nobilis (előkelő)¹³ volt, akkor vezekelnie kellett és compositiot¹⁴ kellett adnia. Aki viszont nem tudott fizetni, annak lenyírták a haját és László törvényei szerint eladták szolgának.¹⁵

A Corpus Juris Hungarici a 16. századig nem tartalmaz más rendelkezést a bűncselekményre vonatkozólag, azonban ismerjük a joghatósággal rendelkező Buda városának statútumát (jogkönyvét),¹⁶ mely halállal bünteti a szűz lányok, az istenfélő és erényes asszonyok és a felszentelt apácák sérelmére elkövetett erőszakot.¹⁷

II. Ulászló 1514. évi VII. dekrétuma minősített halálbüntetéssel¹⁸ sújtotta a nemes leányt vagy asszonyt megerőszakoló parasztot.¹⁹

A törvényé nem lett Hármaskönyv is szabályozta az erőszakos közösülést, jószágvesztéssel büntetve a mostohaanyja sérelmére erőszakot elkövetőt.²⁰

II. Lajos 1522. évi dekrétuma halállal büntette azokat, „*akik az egyházakon, valamint a leányokon és asszonyokon erőszakot követnek el...*”²¹

A Corpus Juris Hungaricibe bekerült és a magyar jogfejlődésre meghatározó befolyást gyakorló Praxis Criminalis²² értelmében elkövethető volt a bűncselekmény tisztességes asszony, szűz és özvegy sérelmére. A szankció pedig a lefejezés volt.

Az 1712-15. évi országgyűlésen már lépések történtek egy önálló magyar büntetőtörvénykönyv megalkotása céljából. A Bencsik Mihály nevével fémjelzett (első) magyar büntetőkódex tervezet²³ halállal büntette volna, aki a lányt, asszonyt és özvegyet közösülésre kényszerített.²⁴

Az 1768-ban, uralkodói pátensszel életbe léptetett Constitutio Criminalis Theresiana ugyancsak halállal büntette a tisztességes hajadon, özvegy vagy

asszony sérelmére erőszakot elkövetőt,²⁵ II. József törvénykönyve, a Sanctio Criminalis Josephina azonban már szakít e szankcióval, tíz évig terjedő szabadságvesztéssel büntetve az „asszonyszemély” (Weibsperson) sérelmére²⁶ erőszakot elkövetőt – a törvénykönyv nem élte túl az uralkodót.²⁷

A magyar büntetőjog kodifikálásának ismét felmerülő szándékát jelző – de országgyűlési tárgyalásra nem kerülő – 1795-ös tervezet már szakított a kánonjogi felfogással, abszolúte a nemi szabadságot téve a bűncselekmény tárgyává. A tervezet szerint bármely nő sérelmére elkövethető lett volna a bűncselekmény, sőt, férfi is lehetett volna már sértett.²⁸

Az újabb, törvényé szintén nem lett, 1830. évi tervezet visszalépést jelentett a korábbihoz képest, ugyanis ismét csak a tisztességes nőket vette védelmébe. Az 1843. évi tervezet szerint is csak nők lehetnek e bűncselekmény sértettjei, azonban férj által a felesége sérelmére elkövetett erőszakot nem büntette – tehát nem vette védelmébe a feleséget a férjjel szemben. A szankció mindhárom esetben szabadságvesztés lett volna.

A szabadságharc bukása után az 1852-ben kiadott – szintén szabadságvesztéssel operáló – osztrák büntetőtörvénykönyvet kellett alkalmazni, amely ugyan nem tett különbséget tisztességes és tisztességtelen nő között, azonban nem vette védelmébe a feleséget a férjével szemben.²⁹ A törvénykönyv azonban 1861-ben az Ideiglenes Törvénykezési szabályok értelmében hatályát veszítette és újra a régi, tradicionális – tehát a rendiség felszámolása előtti korszakban keletkezett – jogforrások kerültek (volna) alkalmazásra, ám az általunk vizsgált korszakban, 1876-80 között nem találtunk e bűncselekménnyel kapcsolatban olyan ítéletet, ahol hivatkoznának bárminemű ilyen jogforrásra. A bíróság azonban a vizsgált ítéletekben nem utalt arra sem, hogy támaszkodott volna a korszakban a büntetőgyakorlat egységesítése céljából. Pauler Tivadar által íródott *Büntetőjogtan* című munkára – nem tudni tehát támaszkodott-e a bíróság bárminemű tradicionális jogforrásra. Pauler munkája szerint elkövethető a bűncselekmény férfi által lány, asszony, özvegy és prostituált sérelmére, azonban a férj által, felesége sérelmére nem.³⁰

A büntetőjogi kodifikáció végpontját és egyben a büntetőgyakorlatban egy új korszak nyitányát, az 1878. évi V. törvénycikk, a Csemegi Károly által jegyzett büntetőkódex jelentette.³¹ A kódex 232. §-a értelmében „Erőszakos nemi közösülés büntettét követi el és tíz évig terjedő fegyházzal büntetendő.”³² 1. aki valamely nőszemélyt erőszakkal vagy fenyegetéssel arra kényszerít, hogy vele házasságon kívül nemileg közösüljön, 2. aki valamely nőszemélynek öntudatlan vagy akarata nyilvánítására vagy védelmére tehetetlen állapotát³³ arra használja fel, hogy vele házasságon kívül nemileg közösüljön, akár ő idézte elő ezt az állapotot, akár nem.”³⁴

A jogtárgy itt már a nemi szabadság. Sértett lehetett akár özvegy, akár férjes asszony, akár szüzlány, akár prostituált. Nem volt viszont elkövethető a bűncselekmény férj által a felesége sérelmére, mivel a közösülés ekkor házasságon belül történt, erre pedig a házassági jogviszony jogcímet adott.³⁵ Tehát a korban a nőnek olyan, férjével szembeni hitvesi kötelességként értelmezték a közösülést, melyet utóbbi akár erőszakkal is kikényszeríthetett.³⁶ Még az ágytól és asztaltól elválasztott nőt³⁷ sem vette védelmébe a törvényhozó, mivel a kódex kifejezetten házasságon kívüli közösülésről szól.³⁸ Társtettes azonban már lehetett férj, ha egy harmadik személy közösült a feleségével.³⁹ Úgyszintén vőlegény is elkövethette a bűncselekmény jegyese sérelmére, ám ha köztük a jogerős ítélet kihirdetése előtt (mégis) házasság jött létre, akkor a 240. § értelmében nem sújtották büntetéssel.⁴⁰ Ez utóbbira az általunk vizsgált korszak periratai nem szolgáltak példával.

A bűncselekmény elkövetője csak férfi lehetett, azonban közvetett tettes nő is lehetett.⁴¹ Úgyszintén társtettes is, mivel a sértett öntudatlan állapotát ő is előidézhetette, illetve csak az erőszak és a fenyegetés kifejtésében szintén részt vehetett, valamint részesként is kapcsolatba hozhatóak voltak a nők a bűncselekménnyel. Felbujtó is lehetett nő, úgyszintén bűnsegéd is, anélkül, hogy a harmadik személy által véghezvitt közösülés célját biztosító erőszak kifejtésében részt vett volna.

A bűncselekményre vonatkozó szakasz első részében az elkövetési cselekvés két egymásba kapcsolódó tevékenységgel valósul meg. Szükséges egyrészt az erőszakkal vagy fenyegetéssel történő kényszerítés és maga a közösülés. Az elkövetés módja tehát lehet fizikai kényszer (erőszak),⁴² illetőleg pszichikai kényszer (fenyegetés).⁴³

A közösülés büntetőjogi meghatározása értelmében már akkor sem volt megkövetelt az *immissio penis* és az *emissio seminis*. A közösülést aképpen definiálták, miszerint az a nemi szervek közösülési szándékkal történő egymáshoz érése, egyesítése révén létrejön. Ebből kifolyólag kísérletnek volt tekintendő, ha az elkövető a „...közösülés céljából a tényleges erőszakot vagy fenyegetést már elkövette, vagy az öntudatlan, illetőleg az akarat nyilvánítására tehetetlen állapot felhasználását már megkezdte...”, de még nem történt meg a nemi szervek egyesítése.⁴⁴

Szólnunk kell a bűnhalmazat és a folytatólagos bűncselekmény elhatárolásáról is. Többszöri közösülés egyazon nővel folytatólagos bűncselekménynek, ellenben több nővel, de mindegyikkel egy alkalommal történő közösülés már bűnhalmazatnak minősült.⁴⁵

A bűncselekmény esetén az eljárás csak a sértett fél indítványára volt indítható, amely nem volt visszavonható, azonban a sértett fél indítványa nélkül is megindítható volt hivatalból a bűnvádi eljárás, ha a büntett a sértett halálát okozta, ha minősített esetről⁴⁶ volt szó, vagy ha az elkövetés helyére

és idejére nézve összefüggő és hivatalból üldözendő más büntett is fennforgott. Ha a sértett még nem töltötte be tizenhatodik életévét, helyette törvényes képviselője tett magánindítványt, továbbá akkor is, ha a tizenhatodik évét betöltött sértett indítványozási jogának közvetlen gyakorlásában valamely körülmény miatt akadályoztatva volt.⁴⁷

C. Aktív és passzív alany a Pécsi Királyi Törvényszék erőszakos közöszüléssel kapcsolatos ítékezése tükrében

Miként fentebb már szóltunk róla, kutatásainkat a Pécsi Királyi törvényszék erőszakos közöszüléssel kapcsolatos büntetőgyakorlatára fókuszáltuk. Sértett és elkövető jellegzetes ismérveinek bemutatása céljából három szempont alapján végeztük kutatásunkat:

I. Anyagi jogi

II. Eljárásjogi

III. Kriminológiai.

I. Anyagi jogi szempontból vizsgáltuk a bűncselekmény elkövetése módját, valamint a büntetés kiszabásánál figyelembe vett súlyosító és enyhítő körülményeket. Mindkettő hozzájárul ugyanis az elkövetőről és sértetről való összkép kialakításához.

A bűncselekmény elkövetése módját tekintve, a büntetőgyakorlat során már a Csemegi-kódex 1880-ban történő hatályba lépése előtt kialakult a korábbi büntetőkódex tervezetekben, valamint Pauler Tivadar munkájában is megjelenő, s első büntetőtörvénykönyvünkbe is felvett három variáns, azaz a sértett erőszakkal, fenyegetéssel közöszülésre kényszerítése, illetőleg öntudatlan, védekezésre, illetőleg akaratnyilvánításra képtelen állapotának közöszülésre történő felhasználása.

A vizsgált esetek tanúsága szerint a bűncselekményt erőszakkal, vagy a sértett öntudatlan, védekezésre, illetőleg akaratnyilvánításra képtelen állapotának a felhasználásával követték el, azonban a fenyegetés, mint elkövetési mód csak 1884-ben, a Cemegi-kódex hatályba lépése utáni esetben fordul elő, de ott sem támasztotta alá semmi a sértett állítását.⁴⁸ Arra hogy a fenyegetés, mint elkövetési mód ritkán fordul elő, magyarázat lehet, hogy a kódex szerint a fenyegetés csak a sértett vagy jelen levő hozzátartozója felé irányulhatott.⁴⁹ Hozzátartozó viszont egy esetben sem volt jelen az elkövetés helyén, az elkövető pedig azonnal fizikai kényszert alkalmazott a pszichikai helyett. A fizikai kényszer alkalmazása tekintetében részletesen szólnak a periratok, amelyekből kitűnik az elkövetőket gyakran jellemző brutalitás is. Egy 1883-as ügyben az elkövető „...társainak bíztatására elment a fára, a panaszos ruháját fölemelte, őtet a fárúl lerántotta, és vele nemileg közöszülni akart...”, miközben társai a sértett „...ruháit felhúzza, lábait elszélesztve

tartották.”⁵⁰ Egy másik, 1884-es ügyben „...a czombok belső felületén észlelt bőrlehorzsolások a czombok erőszakos kifeszítésekor jöttek létre, a hüvelybemenet alatti mélyedésben észlelt véraláfutás pedig (...) nemi közösülés megkísértése alkalmával idéztetett elő.”⁵¹

Ha a bűncselekményt erőszak alkalmazásával szándékozott végrehajtani az elkövető, több esetben részesi, társtettesi minőségben mások is részt vettek benne. Ilyenkor nagyobb esélye volt annak, hogy a bűncselekmény befejezett alakzata valósuljon meg.⁵²

A vizsgált esetekben gyakorta vett figyelembe a bíróság súlyosító és enyhítő körülményeket a büntetés kiszabása során, amelyek befolyásolták a szankció mértékét, azonban a Csemegi-kódex hatályba lépése előtti időszakban nem tudni, milyen mértékben határozták meg a szabadságvesztés mértékét.⁵³

A fentiek tehát hozzásegítenek ahhoz, hogy képet alkossunk az elkövetőről. Összefoglalva őket: súlyosító körülménynek tekintették a büntetett előéletet, a makacs tagadást,⁵⁴ a nemi betegséggel történő megfertőztetést,⁵⁵ illetőleg, hogy a nős elkövető nőtlen társainak negatív példát mutatott;⁵⁶ enyhítő körülményként pedig a büntetlen előéletet,⁵⁷ fiatal kort,⁵⁸ az ittas állapotot,⁵⁹ a beismerő vallomást, a vádlott neveltetésének elhanyagolt voltát,⁶⁰ illetőleg egy esetben azt is, hogy a gyermeklány maga adott okot, indokot arra, hogy a vádlott vele közösüljön! – de mivel a cselekményt öntudatlan, védekezésre, illetőleg akaratnyilvánításra képtelen személyen követte el, tette mégis bűncselekménynek minősült.⁶¹

II. Büntetőeljárásjogi szempontból a bűncselekmény elkövetése bizonyításában fontos szerepet játszó orvosszakértői véleményeket és tanúvallomásokat vizsgáltuk.

A közösülést – és egyben a bűncselekmény megtörténtét is – bizonyíthatta „...a női ivarszervek kinézésében beálló változás, a sérülések a szeméremtesten, ragályos betegségek átvitele, ondónyomok, terhesség.”⁶² Egy 1884-ben történt ügyben a vádlottak éppen az orvosszakértői véleményben foglaltak miatt lettek felmentve. Tagadták ugyanis, hogy sértettet erőszakkal és fenyegetéssel kényszerítették volna közösülésre, állításuk szerint kiegyeztek vele, hogy megfelelő anyagi ellenszolgáltatásért „...meg engedi magát használni, mely összeget mindegyik ki is fizette neki; ezen állításuk ellenkezője, vagy is, hogy panaszos ellen erőszak...” vagy fenyegetés „...használtatott volna, semmivel sincs igazolva.”⁶³ Egy 1886-os esetben pedig pont az orvosszakértői vélemény bizonyította, hogy „...a vádlott a közösülés céljából hímtagját a leányka nemző részével csakugyan érintkezésbe hozta...”, tudniillik az elkövető szifilisz volt, s megfertőzte a sértettet is.⁶⁴

Bizonyos esetekben azonban az orvosszakértői vélemény sem szolgált biztos támpontul, az ítékezni hivatott bíróság számára, tekintve, hogy néha nem sikerült egyértelműen eldönteni általa, hogy az elkövető mely büntetőjogi tényállást, illetőleg a bűncselekmény kísérleti, avagy befejezett alakzatát valósította meg. Ez történt egy 1885-ben is, amikor első fokon még szemérem elleni erőszak⁶⁵ miatt ítélte el a bíróság az orvosszakértői vélemény alapján a vádlottakat, harmadfokon azonban a Kúria megváltoztatta az ítéletet, azzal indokolva, hogy „...*habár az orvosi vélemények szerint a leány szemérem testének észlelt roncsolt állapota emberi kéz által is okoztathatott, de ennek ellenkezője sincsen kizárva, hogy ama állapot hímvesző által is idéztethetett elő...*”⁶⁶

Mivel a cselekményt legtöbbször olyan helyen követték el, ahol később tanúként számba jöhet személy sem tartózkodott – például út mellett,⁶⁷ a település temetőjének oldalában⁶⁸ –, a tanúvallomások hiánya, ha az orvosszakértői vélemény nem szolgálhatott támpontul, a büntetőjogi felelőségre vonást is meggátolhatta. Szintúgy az is, ha ugyan az orvosi szakvélemény a bűncselekmény megtörténtét bizonyította, de a rendelkezésre álló tanúk nem tettek egyértelmű kijelentést az elkövető személyét illetően. Egy 1876-os ügy sértettje, egy „...*kába, bárgyú...*” nő volt, akit teherbe ejtettek. Az „...*erőszak tényleges használata nélkül is a nemi közösülésre rávehető volt és ()valaki azt a bárgyúságának felhasználásával el is követte, de miután a vádlott azt határozottan tagadta, hogy ezen bűncselekvő ő lett volna, ezt pedig semmivel sem lehetett bizonyítani, mert a kihallgatott tanúk e tárgyban nem tettek határozott vallomást...*”⁶⁹ Ennek ellenpéldája az az 1878-as eset, amikor is pontosan a tanúk vallomása által került ki a vádlott ártatlansága: „*panaszosnak vallomása valótlannak tűnik fel, szemben a (...) tanúk vallomásával.*” A feljelentés ugyanis „...*tisztán a jogosulatlan nyervágyon alapult...*”, hogy a „...*vádlottól bizonyos pénzösszeg biztosíttassék.*”⁷⁰

III. Végezetül kriminológiai aspektusból is vizsgáltuk a periratokat, megkísérelve bemutatni, és mintegy képet festeni, a vizsgált anyag alapján, a tipikus elkövetőről és sértettéről. Itt szükségesnek tartjuk ismételtlen jelezni, hogy – noha kétségtelenül felmerül e korban is jelen bűncselekménynél a látencia problémája – munkánk során a levéltárban található periratok alapján leszűrhető objektív következtetésekre szorítkoztunk, mellőzve a látenciával kapcsolatos, feltételezésen alapuló megállapításokat.

A periratok részletesen tudósítanak az elkövető személyéről. Arról, hogy milyen korú, családi állapotáról, iskolázottságáról, foglalkozásáról, lakhelyéről. Úgyszintén az elkövető vallásáról, azonban véleményünk szerint ez nem determinál a tekintetben, s nem determinált a vizsgált korszakban, hogy adott személy mely bűncselekményt követi, illetőleg nem követi el. Ha tehát

az elkövetőről általános képet kívánunk festeni a vizsgált periratok alapján, akkor először is fiatal, átlag húsz-harminc éves kora említendő, továbbá, hogy szinte minden esetben nőtlen, írni-olvasni legtöbbször nem tudó, vagyontalan, komolyabb szakmával nem feltétlenül rendelkező, de egy esetben sem értelmiségi, egy pécsi esetet leszámítva⁷¹ nem városias környezetben élő személy, akinek társadalmi helyzete miatt rosszak az esélyei a házasodásra, ellenben a fiatalsága miatt erőteljesebben jelentkező nemi vágyait sincs lehetősége rendszeresen, anyagi ellenszolgáltatás ellenében kielégíteni. Marad számára a házasságon kívüli alkalmi partner – talán ez az oka, hogy az elkövető már egészen fiatalon szifiliszos –, illetőleg az erőszak, amelynek súlyosságát lehet, hogy nem képes felmérni vagy átlátni azt, hogy tetteivel bűncselekményt valósít meg. Nem hiába olvashatjuk az ítéletek indokolásában, hogy a bíróság enyhítő körülményként értékelte az elkövető „*neveltetésének elhanyagolt voltát*”⁷², vagy pedig „*...együgyű, bárgyú neveltelenségét, mely szerint tette horderejét fel fogni kellően nem tudta...*”⁷³

Kutatásunk által kialakított véleményünk szerint az áldozat iránti szolidaritás, valamint egy bizonyos fokú erkölcsi tartás szinte teljes hiánya tapasztalható az elkövetők esetében. A szolidaritás iránti fogékonyságot nem mutató személyiségre eklatáns például szolgálhat az az 1876. évi eset, amikor az este folyamán alkalmi szexuális partnert kereső elkövető találkozott a kilenc éves sértettel, s az „*...panaszkodott előtte, hogy egész nap mit sem evett, s tőle kenyeret kért...*”, mire előbbi megerőszakolta.⁷⁴

Ugyanakkor tény, hogy – noha volt az elkövetők között büntetett előéletű⁷⁵ – a szabadságvesztés büntetés, adott korszakban és mértékben kiszabva megfelelő volt a büntetés céljának szemszögéből,⁷⁶ tekintve, hogy az általunk vizsgált évtized során egy olyan esettel sem találkoztunk, ahol az elkövető visszaeső lett volna, azaz korábban már elítélték volna nemi erkölcs elleni bűncselekmény miatt.

Sértetről már nehezebb képet alkotnunk. Kora csak akkor szerepel a periratban, ha ez a cselekmény minősítésénél mérvadó, tekintve, hogy minden tizenkét éven aluli lánnyal való közösülés, függetlenül erőszakos, illetőleg erőszak nélküli voltára, a bűncselekmény törvényi tényállását valósította meg. Társadalmi helyzetére is csak egy-egy olyan elejtett utalást találunk, mint például, hogy „*...szolgáltatója (...) sertéseit őrizte...*”⁷⁷ vagy „*...szöllejében dolgozván ...*”⁷⁸ Két sértetti kategória között azonban egyértelműen distinkciót tehetünk: a felnőtt asszony és a gyermekkorú – azaz tizenkét éven aluli – lány között. Előbbi kategória esetén az erőszak volt a bevett elkövetési mód, utóbbi esetben pedig a sértett öntudatlan, védekezésre és akaratnyilvánításra képtelen állapotát használta ki az elkövető. E két kategória alól a vizsgált eseteken csak két kivétel volt: az egyik a már említett, szellemileg visszamaradott nő sérelmére elkövetett bűncselekmény,⁷⁹ a má-

sik pedig egy szűzlány sérelmére elkövetni szándékozott erőszakos közösülés, ahol a bűncselekmény kísérlete a sértett torkának átvágásába torkollott. Utóbbi esetben – miként a vádlott vallomásából kitűnt – azért kellett a lánynak meghalnia, mert nem lett volna hajlandó hallgatni a vele történekről!⁸⁰

Végezetül, elkövető és sértett kapcsolatát tekintve megállapítható, hogy legtöbbször egyazon településen éltek, tehát az elkövető a szűkebb életeréből választotta ki a későbbi sértettet, akit igen gyakran közelebbről ismert is.⁸¹

* * *

Reméljük, tanulmányunkkal sikerült hozzájárulnunk a nemi erkölcs elleni bűncselekmények hátterének megértéséhez, vizsgálatához. Munkánk befejezéseként, itt kívánunk hangot adni azon véleményünknek, miszerint olyan bűncselekménnyel állunk szemben, amely immár az emberi civilizáció hajnala óta jelen van, valamiképp válaszra kényszerítve korok és társadalmak kisebb nagyobb emberi közösségeinek normaalkotóit, amelyek úgy tűnik csak büntetést tudnak kiszabni, de a problémát megszüntetni nem. Ennek egyik oka nézetünk szerint az, hogy minden társadalom velejárája valamifajta szexuális deviancia is. Ennek ellenére szükségesnek tartjuk az erélyes fellépést és a jelenlegi büntetőtvénykönyvünk által is preferált szigorú szankciót e bűncselekménnyel, s tágabb értelemben a szexuális bűncselekményekkel szemben, valamint tartanunk kell magunkat azon véleményünkhöz is, hogy jelen bűncselekmények nem súlyukhoz mért büntetőjogi értékelése az egészséges társadalomfejlődés elleni lépés lenne.

Jegyzetek

¹ Erdősy Emil – Földvári József – Tóth Mihály: Magyar büntetőjog – Általános rész. Osiris Kiadó, Budapest 2002. 190. o.

² Uo.

³ Noha a korszakban az erőszakos nemi közöszülés terminus technicus volt bevett, tanulmányunkban az 1961-es szocialista Btk. óta használatos erőszakos közöszülés kifejezés használatát preferáltuk.

⁴ A legtöbb ügy nem zárult le első fokon. Ebben az esetben másodfokon a Budapesti Királyi Ítéltáblának volt hatásköre és illetékessége, harmadfokon pedig a legfőbb ítélőszék, a Kúria járt el. Vö: Béli Gábor: Magyar jogtörténet – A tradicionális jog. Dialóg Campus Kiadó, Budapest 2000. 344-347. o.

⁵ Több esetben előfordult ugyanis, hogy a szemérem elleni erőszaknak értékelt cselekményt utóbb a Kúria erőszakos közöszülésnek minősítette vagy pedig éppen fordítva.

⁶ A kódex az 1880. évi 37. tc. alapján 1880. szeptember 1-én lépett hatályba.

⁷ Az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok (a továbbiakban: ITSZ) értelmében 1861 után ismét a régi, tradicionális – tehát a rendiség felszámolása előtti időben keletkezett – jogforrásokat kellett volna alkalmazni az oktrojált, 1852-ben kiadott osztrák büntetőkódex helyett, amely által tág tér nyílt a bíróságok számára a különféle szabályokon alapuló jogértelmezés, de a büntetés kiszabása tekintetében is. A korszakban ezért igen fontos szerep jutott Pauler Tivadar bírósági gyakorlatot szinte szokásjogként formáló, 1865-ben kiadott Büntetőjogtan című munkájának, amelyre bírák, ügyészek, ügyvédek nemegyszer kvázi törvénykönyvként hivatkoztak. Ugyanakkor a vizsgált, 1876-80 közötti periratokban a bíróság nem hivatkozik semmiféle tradicionális anyagi jogi jogforrásra e bűncselekmény tekintetében – még a Kúria sem, holott az ITSZ-ben foglaltakat zsinórmértékül szánta a bíróságok számára. Nem tudni tehát, figyelembe vett-e bárminemű tradicionális jogforrást az ítéletek meghozatalakor. Arra sem utalt azonban a bíróság, hogy Pauler munkáját figyelembe vette volna. A kérdést bonyolítja az a tény is, hogy a tizenkilencedik század kezdete óta egyre inkább szabadságvesztésre ítélték e bűncselekmény elkövetőjét a legtöbb tradicionális jogforrásban szereplő halálbüntetés helyett. Kajtár István: A 19. századi magyar állam- és jogrendszer alapjai – Európa-haladás-Magyarország. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs 2003. és Béli: i.m. 203. o.

⁸ Hoóz István: Bevezetés az általános és az igazságügyi statisztikába. JPTE ÁJK Egyetemi jegyzet, Pécs 1996. 120-121. o.

⁹ Mivel munkánk kimondottan magyar jogtörténeti nézőpontból vizsgálja a kérdést, mellőztünk a nem magyar jogforrásokat, s csak azokat vettük bele dolgozatunkba, melyek magyar viszonylatban használatba kerültek. A jogforrások bemutatását az első magyar büntetőtörvénykönyv, a Csemegi-kódex ide vonatkozó szakaszaival zárjuk, mely törvénykönyv az általunk vizsgált korszak második felében már hatályban volt.

¹⁰ A nőrablás – vagyis a nőnek házassági (vagy csupán közöszülési) szándékkal történő elrablása, foglyul ejtése – a feleségszerzés ősi módja volt a magyaroknál, melyet a gazdaságilag fejlettebb korban a nő megvétele váltott fel. István korában viszont

még a házasodás mindkét módja létezett, a király azonban fellépett a nőrablás szokása ellen. Siklóssy László: A régi Budapest erkölcsse. 1972. 7. o. és Györffy György: István király és műve. Balassi, 2000. 274. o.

¹¹ A szolgaságra vetés a patrimonális királyságban gyakran alkalmazott és a halálbüntetés mellett a legsúlyosabb büntetésnek számított. Béli: i.m. 172. o.

¹² Miként a nemi erkölcs elleni bűncselekmények neves kutatója, Merényi Kálmán megfogalmazta, a szexuális erkölcsök tekintetében nem beszélhetünk az emberiség társadalom és művelődéstörténetének egy konstans eleméről. Bár már az emberi civilizáció hajnalán Hamurabi törvénygyűjteménye súlyosan ítélte meg a nemi erőszakot, mégis a nemi erkölcs elleni bűncselekmények (vallás)erkölcsi megítélésének változása kihatással volt annak jogi megítélésére is, így tehát adott korokban, társadalmakban csak a női tisztességet, becsületet, tisztaságot, szüzességet tekintették védendő értéknek (jogtárgy). Ez pedig kihatással volt a bűncselekmény sértetti és elkövetői oldalának meghatározására is. A magyarság történelmében Szent István a keresztény ország építése kezdődik meg. Az ország és a római katolikus egyház közötti szilárd közösség fenntartása végett a magyar jog is adekvát az Egyház saját jogával, a kánonjoggal. A kánonjog értelmében férfi és nő között csak az isteni eredetű, az élet teljes tartamára szóló, felbonthatatlan szentségen, a házasságon belül és csak gyermeknemzés céljából lehetett nemi kapcsolat. A házasságon kívüli közösülés – tekintet nélkül erőszakos vagy erőszakmentes voltára – elfogadhatatlan volt. A kánonjog szerint tehát e bűncselekmény a női tisztesség erőszakos úton történő elvételeiben állott. Következésképp e bűncselekmény sértettje csak tisztességes nő lehetett. Halász továbbmelve munkájában azt a nézetet vallja, hogy e bűncselekmény sértettje csak szüzlány és házas nő lehetett. Tény, hogy magyar viszonylatban az első jogforrás, amely *expressis verbis* sértettként említi a szüzlány és a férjes asszony mellett az özvegyet is, és amelyet a büntetőgyakorlat során alkalmaztak néhány törvényszéken és dunántúli úriszéken, mint szokásjogi gyűjteményt, V. Károly császár 1532-es birodalmi törvénykönyve, a *Constitutio Criminalis Carolina* volt. Hamurabi törvényei, 1911., A magyar történelem 1100 éve a jogforrások tükrében, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 1997. 57-77. o., Halász Zoltán: A szemérem elleni bűncselekmények. 1909. 60. o., Angyal Pál: A szemérem elleni büntettek és vétségek. 1937. 19. o., Magyar Jogi Lexikon (Szerk. Márkus Dezső), II. k., 1899. 633. o., Merényi Kálmán: A szexuális erőszak. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 102-114. o. és Béli: i.m. 151. o.

¹³ A Szent István korában egységes szabadság a 11. század második felére megbomlott és a belviszályokat túlélő, születés és méltóság szerinti előkelőkből és az idegen országokból befogadottakból egy vezető tisztségviselői réteg kovácsolódott össze, mely elkülönült a más szabadoktól. Erre utal megjelölésük a *nobiles* szó is. Béli: i.m. 33. o.

¹⁴ A *compositio*, azaz elégtétel eredetileg a megölt emberért adott engesztelés volt. Béli: i.m. 174. o.

¹⁵ Béli: i.m. 203. o.

¹⁶ A joghatósággal rendelkező közösségek, mint Buda is, statútumalkotási joggal bírtak, amelynek érvénye csak a joghatóság területére terjedt ki, s nem ellenkezhetett a magyar törvényekkel és szokásjoggal. Béli: i.m. 27. o.

¹⁷ Buda város jogkönyve, Szegedi középkorász Műhely, 2001. 16.

¹⁸ Minősített halálbüntetésnek a kerékbetörés, a horogra függesztés, valamint a kárba- és nyársba húzás számított. Béli: i.m. 168. o.

¹⁹ A dekrétumban elkövetőként szereplő paraszt és sértettként szereplő nemes lány és asszony kifejezések a Dózsa-féle felkelés árnyoldalára a nevezett nőknél nagy számban elkövetett szexuális erőszakra utalhatnak.

²⁰ Magyar Törvénytár. Werbőczy István Hármaskönyve, 1897. 77. o.

²¹ A dekrétum preventív intézkedést is tartalmaz, mivel – feltételezve, hogy főleg katonai csapatok azok, amelyek a bűncselekményt elkövetik – megtiltja, hogy „...a csapatok a nemesek és papok akarata ellenére, ezek házaiba szálljanak be.” Merényi: i.m. 117. o.

²² A török kiűzése után felmerült a büntetőjog szabályozásának kérdése. Királyi kezdeményezésre az 1687. évi országgyűlésen napirendre tűzték a Praxis Criminalist, amely szinte tükörfordítása volt a Constitutio Criminalis Carolinán alapuló, III. Ferdinánd által 1656-ban Alsó-Ausztria számára kiadott büntető rendtartásnak, a Ferdinandeának. Noha a rendek ellenállása miatt nem került törvényi megerősítésre, 1696-ban Kollonich Lipót esztergomi érsek kezdeményezésére bekerült a Corpus Juris Hungaricibe, továbbá német változatát a kamarai adminisztráció alá került területeken a török kiűzésével párhuzamosan alkalmazni kezdték. Béli Gábor-Kajtár István: Az osztrák (német) büntetőjogszabályok hatása a magyar jogban a 18. században. In: Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből, 1988. 39. o., Kajtár István: Egyetemes állam- és jogtörténet I., Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2000. 142-143. o. és Béli: i.m. 152. o.

²³ Eltérőek a nézetek, hogy mikor készítették Magyarországon az első magyar büntetőkódex-tervezetet. Vö: Hajdu Lajos: adalékok a magyar büntetőjogi kodifikációs kísérletek történetéhez. In: Jogtörténeti tanulmányok, 1966. 111. o.

²⁴ Bónis György: A magyar büntetőtörvénykönyv első javaslata 1712-ben, 1934. 9. o.

²⁵ Halász: i.m. 80-81. o.

²⁶ A törvénykönyvben szereplő „szepelősítés eltérésére kényszerít” kifejezés alapján valószínűsíthető, hogy a Josephina nem minden korlátozás nélkül minősítette a bűncselekmény passzív alanyává a nőket, vagyis férj által a felesége sérelmére nem volt elkövethető, nem tisztességes nő sérelmére pedig kérdéses. Both Ödön: A stuprum violentum a kései feudális magyar büntetőjogban. In: Acta Juridica et Politica. Tomus XXIV. Fasc.: 2., Szegedi Középkorász Műhely, 1977. 4. o.

²⁷ Merényi: i.m. 120. o.

²⁸ A javaslat készítői nem indokolták meg, miként jutottak állásfoglalásukra a passzív alany tekintetében. Elképzelhető, hogy talán a felvilágosodás hatására került be a passzus a tervezetbe, miként az 1810. évi francia büntetőkódex, a Code Pénal szerint is lehetett férfi sértett. Továbbá a tervezet készítői ismerhették az 1791. évi, de még ki nem forrott francia büntetőtörvénykönyvet is. Utóbbi nem képezte kutatásunk tárgyát, azonban ha már eszerint is passzív alany lehetett férfi, akkor elképzelhető, hogy ez szolgált mintául a magyar tervezethez – a kérdésre csak további kutatások alapján lehetne kielégítő választ kapni. Ettől függetlenül véleményünk szerint a szabályozás maga korában, hazai környezetben, korát igen meghaladó lett volna, tekintve, hogy jelenlegi büntetőtörvénykönyvünk 1997. évi módosítása óta – amely

időponttól fogva először vált lehetővé, hogy férfi is lehessen e bűncselekmény passzív alanya – még nem állapították meg nő büntetőjogi felelősségét erőszakos közösülés miatt. Ebből a szempontból tehát – miként azt egy korábbi tanulmányunkban már kifejtettük – vitatjuk, hogy a kétszáz évvel ezelőtti tervezetben, magyar viszonylatban, a passzív alany körének illetően kitágítása létjogosultsággal bírna. Kajtár István: Egyetemes állam- és jogtörténet II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs 1998. 65. o. és Viktor Miklós Ivanits: Die Notzucht in der ungarischen Rechtsgeschichte – Im Spiegel der Subjekte, des Objektes des Verbrechens und der an sie knüpfenden Sanktion. In: Neuere rechtshistorische Arbeiten – Studentenarbeiten. (Hrsg Róbert Szekeres) A Pécsi Tudományegyetem Jogtörténeti Tanszékének Kiadványai, 2004. 25. o.

²⁹ Pauler Tivadar: Büntetőjogtan. II. k., 1869. 99. o.

³⁰ Pauler: i.m. II. k. 96-97. o.

³¹ Mivel a levéltári kutatásunk által érintett korszak második felében a Csemegikódex van hatályban, mellőztük a későbbi, a huszadik század második fele szabályozástörténetének bemutatását, mivel ez véleményünk szerint egyrészt egy új dolgozat témája is lehetne, továbbá korunkban még inkább a büntetőjog diszciplína részét képezi.

³² A kódex szerint a szabadságvesztést végre lehetett hajtani fegyházban, államfegyházban, börtönben és fogházban. Vö: Földvári József: Magyar büntetőjog – Általános rész. Osiris Kiadó, Budapest 2002. 39. o.

³³ A Kúria 1881. február 22-i 8509. sz. döntvénye értelmében a tizenkét éven aluli gyermekek nem rendelkeznek sem kellő felismerő képességgel, sem akaratak teljes elhatározására szükséges képességgel, ezért a tizenkét éven aluli lánnyal való közösülés vagy annak kísérlete, minden esetben erőszakos közösülésként volt értékelendő. Schulhof Géza: Magyar büntetőtörvénykönyv és uzsoratórvény magyarázata. 1899. 177. o.

³⁴ Edvi Illés Károly: A büntetőtörvénykönyv magyarázata. II. k., 1894. 234. o.

³⁵ Werner E. Rezső: A magyar büntetőjog kézikönyve. 1898. 410-414. o.

³⁶ Angyal Pál: A magyar büntetőjog tankönyve. 1912. 208. o.

³⁷ A felbonthatatlanság elvének érvényesülésével a római katolikus vallásúak számára csak a separatio a thoro et mensa, azaz az ágytól való elválás volt lehetséges. Béli: i.m. 60. o.

³⁸ Angyal: i.m. 208. o.

³⁹ Werner: i.m. 410-414. o.

⁴⁰ Finkey Ferencz: A magyar büntetőjog tankönyve. 1914. 639. o.

⁴¹ Elmebeteg, tehát felelősségre nem vonható férfi erőszakos közösülésre történő rávétele.

⁴² Az erőszak a nő komoly fizikai ellenállását megtörni képes fizikai kényszert jelent. Szükséges tehát, hogy a nő ellenállásra képes legyen, s ki is fejtse azt. Tehát komoly, s nem színlelt legyen ellenállása, nem vesztette el, azonban a cselekmény erőszakos jellegét, ha a nő a nagyobb bajtól tartva hagyott fel az ellenállással. Werner: i.m. 411. o.

⁴³ A bűncselekményhez kapcsolódó fenyegetésnek a 234. § értelmében olyannak kell lennie, „... amely alkalmas arra, hogy a fenyegetettben saját vagy jelenlévő hozzátartozó-

jának életét vagy testi épségét veszélyeztető súlyos testi sértés közvetlen bekövetkezése iránt alapos félelmet gerjessen. Edvi: i.m. I. k. 411. o.

⁴⁴ Edvi: i.m. II. k. 236. o.

⁴⁵ Finkey: i.m. 640. o.

⁴⁶ Minősített esetként volt értékelendő, ha a bűncselekményt a tettes felmenő vagy lemenő ágbeli rokona vagy testvére, a gyámságára, gondnokságára, tanítására, nevelésére, felügyeletére, gyógykezelésére vagy gondviselésére bízott személy sérelmére követte el. Edvi: i.m. 242. o.

⁴⁷ Edvi: i.m. 247. o.

⁴⁸ Baranya Megyei Levéltár, VII. 2. B. V. 169/1884

⁴⁹ Edvi: i.m. I. k. 411. o.

⁵⁰ Baranya Megyei Levéltár, VII. 2. B. V. 5530/1883

⁵¹ Baranya Megyei Levéltár, VII. 2. B. V. 5181/1884

⁵² Például: Baranya Megyei Levéltár, VII. 2. B. V. 4943/1885

⁵³ A kódex hatályba lépése után ha „...a súlyosító körülmények számuk vagy nyomatékuk tekintetében túlnyomóak: a büntetésnek az elkövetett cselekményre megállapított legmagasabb mértéke megközelítendő vagy alkalmazandó...” volt, enyhítő körülmények esetén viszont a cselekményre kirótt büntetés legkisebb mértéke alá is lehetett menni a büntetés kiszabása során. Finkey: i.m. 510-512. o.

⁵⁴ Baranya Megyei Levéltár, VII. 2. B. V. 1024/1880

⁵⁵ Baranya Megyei Levéltár, VII. 2. B. V. 2960/1881

⁵⁶ Baranya Megyei Levéltár, VII. 2. B. V. 4943/1885

⁵⁷ Baranya Megyei Levéltár, VII. 2. B. V. 1603/1877

⁵⁸ Baranya Megyei Levéltár, VII. 2. B. V. 1603/1877

⁵⁹ Baranya Megyei Levéltár, VII. 2. b. V. 5530/1883

⁶⁰ Baranya Megyei Levéltár, VII. 2. B. V. 1603/1877

⁶¹ Baranya Megyei Levéltár, VII. 2. B. V. 2994/1878

⁶² Magyar Jogi Lexikon III. k: i.m. 366. o.

⁶³ Baranya Megyei Levéltár, VII. 2. B. V. 169/1884.

⁶⁴ Baranya Megyei Levéltár, VII. 2. B. V. 7626/1886

⁶⁵ Szemérem elleni erőszaknak minősült a házasságon kívüli fajtalanság, amelynek sértettje szintén csak nő lehetett, ellenben elkövetője már nő is. Fajtalanságnak minden olyan, a nemi vágy kielégítésére vagy felkeltésére irányuló erőszakos cselekmény számított, amely – a nemi szervek egyesítése nélkül – a sértett testével való érintkezést valósította meg. Schulhof: i.m. 179. o.

⁶⁶ Baranya Megyei Levéltár, VII. 2. B. V. 4943/1885

⁶⁷ Baranya Megyei Levéltár, VII. 2. B. V. 1024/1880

⁶⁸ Baranya Megyei Levéltár, VII. 2. B. V. 4943/1885

⁶⁹ Baranya Megyei Levéltár, VII. 2. B. V. 3690/1876

⁷⁰ Baranya Megyei Levéltár, VII. 2. B. V. 1748/1878

⁷¹ Baranya Megyei Levéltár, VII. 2. B. V. 1748/1878

⁷² Baranya Megyei Levéltár, VII. 2. B. V. 4943/1885

⁷³ Baranya Megyei Levéltár, VII. 2. B. V. 1603/1877

⁷⁴ Baranya Megyei Levéltár, VII. 2. B. V. 7626/1886

⁷⁵ Baranya Megyei Levéltár, VII. 2. B. V. 1024/1880

⁷⁶ Finkey a büntetés általános céljának annak speciál- és generálpreventív hatását, valamint a megtorlást, különös céljának pedig az alkalmi bűnelkövetők esetében a megintést, kétes jellemű elkövetőknél a nevelést, végül hivatásos elkövetőkkel szemben azok ártalmatlanná téételét tekintette. Finkey: i.m. 374-375. o.

⁷⁷ Baranya Megyei Levéltár, VII. 2. B. V. 4943/1885

⁷⁸ Baranya Megyei Levéltár, VII. 2. B. V. 1603/1877

⁷⁹ Baranya Megyei Levéltár, VII. 2. B. V. 3690/1876

⁸⁰ Baranya Megyei Levéltár, VII. 2. B. V. 5181/1884

⁸¹ Baranya Megyei Levéltár, VII. 2. B. V. 4943/1885

Keresztényüldözések a Római Birodalomban*

*„Bizony mondom, az emberek mindig is maguknak
szabtak ki jót és gonoszt.
Bizony mondom, nem vették sehonnan,
nem találták, és nem is égi hang gyanánt érte őket”.¹*

Ez a tanulmány – és az alapjául szolgáló Tudományos Diákköri Dolgozat – nem csak a római korban lezajlott keresztényüldözésekről szól. Ezek az események a maguk korában éppúgy a „bennünket körülvevő valóság” részét képezték, mint manapság bármely létező és funkcionáló jogintézmény, társadalmi-gazdasági esemény. A társadalmi valóságot – így az ennek részét képező normaösszességet is – nem szabad önmagában, pillanatnyi, kimerevített állapotában, fényképként szemlélni, hiszen az emberi társadalom meghatározó intézményeinek, így jognak és vallásnak is, oka és célja van. A valóság – a keresztényüldözések, a történelem, a jogi normák összessége, az emberi társadalomban lezajló mozgások, a vallás, satöbbi – mögött ott húzódik okként a természet, s annak részeként maga az ember. Az ember, aki magának szab jót és gonoszt, aki társadalmát a maga által meghatározott elvek és értékek mentén irányítja. A cél pedig már az emberből, annak természetéből fakad.

A tanulmány két, az emberi természetnek megfelelőnek tűnő társadalmi intézmény – jog és vallás – működését, ezek egymáshoz való viszonyát vizsgálja egy harmadik, ember által alkotott intézmény, az állam keretein belül. Ebből következően bár e tanulmány elsődleges célja valóban az ókori keresztényüldözések anyagi és eljárási jogi hátterének bemutatása, de legalább ennyire szól majd az emberről, egyházzól, vallásról, államról és végül, de egyáltalán nem utolsó sorban jogalkotásról, vagyis arról, hogyan és amiért az ember jót és gonoszt szab magának.

Éppen ezek miatt az e tanulmány alapjául szolgáló dolgozat két szálon futott. Egyrészt bemutatta az ókori keresztényüldözések anyagi és eljárásjogi hátterét. Majd az így kimerevített képkockák tanulmányozása során felvetődött elméleti kérdésekre igyekezett válaszokat találni. Mindehhez természetesen elsősorban eredeti korabeli jogforrások elemzésével jutottam, amit e tanulmányban a terjedelmi korlátokra tekintettel mellőzni vagyok kénytelen.

* E tanulmány alapjául szolgáló dolgozat a XXVII. Országos Tudományos Diákköri Konferencián „Egyetemes jogtörténet és római jog” szekcióban 3. helyezést ért el. Konzulens: Dr. Kajtár István – Dr. Peres Zsuzsanna

Így egy megoldás kínálkozik csupán: a tanulmány nagyobb részét az elméleti szál adja. Ezen elméleti szál megértéséhez szükséges ehelyütt bizonyos alapvetéseket tenni.

A. Társadalomelméleti alapvetés

I. A társadalom életét szabályozó normák kialakulása²

Minden emberi közösség szükségszerűen valamilyen rendező elv köré szerveződik. Ilyen rendező elv a vallás, a jog, az erkölcs stb., melyek átszövik, kölcsönösen kiegészítik egymást. Ezeket a rendező elveket az ember alkotja azzal a céllal, hogy a közösség, mint egység fennmaradjon. A közösségen belül nyilvánvalóan különböző képességű egyének találhatók, akár fizikai, akár szellemi tekintetben. A kiemelkedő egyedek kiválasztódnak, és meghatároznak bizonyos magatartási szabályokat, amelyek mentén a közösség az életét éli. Az egyén ugyanis felismeri, hogy bizonyos játékszabályok betartásával és betartatásával biztosíthatja csupán túlélését és a javakból való részesedését. Miután azonban e javakat normák szerint osztják el, e normákat pedig a közösség legrátermettebb tagjai alkotják, akik szükségszerűen a maguk számára legmegfelelőbb rendszert alakítják ki, *szükséges egy második normarendszer kiépítése is.*

E normarendszer a tapasztalaton túli világ kérdéseivel foglalkozik, és a tanulmányban az egyszerűség kedvéért *vallásnak* fogom nevezni, de kiemelten jegyzem meg, hogy e megnevezést gyűjtőfogalomként (erkölcs, vallás, mágiák, stb.) használom és semmiképpen a szó szűken vett köznapi etimológiai és teológiai értelmében. E normákra többek között azért van szükség, mert a javak elosztásának esetenkénti igazságtalansága konfliktushelyzetet idéz elő, amit ütközőként enyhítenek a szakrális szabályok. Ezek az emberi világot egy isteni/kozmosz rend szerint elrendezett világnak tartják, ahol az emberi cselekvések, és az emberek által kialakított társadalomszabályozó intézmények egy transzcendens hatalomtól eredeztetettek, így tompítva az igazságtalanságok életét.

A társadalom életét tehát két normarendszer irányítja. Az első a jogi normák rendszere, melyek a fentebb elmondottakra tekintettel igazságtalannak. A második normarendszer a vallás, ami legitimálja, elviselhetőbbé teszi a jogi normák rendszerét.

A társadalom fejlődése bizonyos aspektusból a két normarendszer fejlődése. Az első normarendszer (jogi normák) fejlesztése könnyebb, a tapasztalaton túli világ normái nehezebben magyarázhatóan alakíthatók lényegük okán. A társadalom fejlődése során szükségszerűen felborul a két normarendszer egyensúlya; e két rendszer időről-időre egymásnak feszül. Ezt a

jelenséget árnyalja még az úgynevezett második „segítő, legitimáló” norma-rendszer „önfejlődése”; ebben a dimenzióban az uralkodó legitimáló vallás, mint normarendszer mellett megjelenő új, egységes, önálló és stabil norma-rendszerek (vallások, szekták) megjelenése.

1. Az egyén és a közösség viszonya

Fontos kérdés, hogy az egyén milyen elvek mentén tartja magát egy adott közösséghez tartozónak, és megfordítva, a közösség miért tekinti egy tagját a közösség részének. Az ősközösségi társadalomban mindkét kérdést a közösség érdekében kifejtett tevékenység válaszolja meg. Az egyén a kialakult munkamegosztás alapján vesz részt a közösség életében, ez alapján részesül a közösség javaiból. Ez a munkamegosztás viszont azon a normarendszeren alapul, amit az ember alkot. A munkamegosztást szabályozó normák a szakrális normákban lelnek igazolást.

2. A társadalom életét irányító normarendszerek az állammá fejlődött társadalomban

A társadalomfejlődés azon fokán, amikor már államról beszélhetünk, a közösség életét még mindig két normarendszer határozza meg alapjaiban. E két normarendszer Rómában nem különül el világosan egymástól, egyik a másikat kiegészítve hatályosul. E két normarendszer a római jog és a római vallás. A jog a vallás talaján fejlődött ki, és mind a római magánjog, mind pedig a római büntetőjogi szabályok számos szakrális elemet hordoznak.³

Ha egy közösség terjeszkedik, hódít, óhatatlanul szembekerül olyan normarendszerekkel, amik az övétől eltérnek. Ez Róma esetében sem volt másként. Ilyenkor a kollízió alapja az, hogy a meghódított közösségek identitásukat saját tradícióik, többek között saját vallásuk alapján határozzák meg. A hódító ilyenkor válaszúthoz érkezik: vagy kísérletet tesz a meghódított normarendszerének eltörlésére, ami általában kevésbé sikeres, mert egy közösség tagjai körműszakadtáig harcolnak önazonosságukért, vagy azt az utat választja, amire – nagyon bölcsen – a Római Birodalom is lépett. A Római Birodalom a meghódított népek vallási normarendszerét beemelte saját vallási rendszerébe⁴ úgy, hogy a meghódított népeknek saját vallásuk gyakorlását megengedte. A meghódítottak birodalomhoz tartozását a jog segítségével biztosította elsődlegesen.

A Római Birodalom meghódított területének polgárai tehát két normarendszeren keresztül tartoztak a birodalomhoz. A római jogrendszer a birodalom egész területére kiterjedt, a közösségi tudatot nyilvánvalóan erősítve. A vallási normarendszereket viszont a maguk egészében emelte be a birodalmi vallásrendszerbe, magyarán, a meghódítottak továbbra is saját vallá-

suk közösségéhez tartozóként azonosíthatták magukat, de a közösség, melyhez tartoztak, egy az egyben bekerült egy nagyobb rendszerbe, a Római Birodalom vallásai közé. Ezek voltak az úgynevezett megengedett vallások (religio licita). Voltak azonban olyan vallások is, melyek meg nem engedettek minősültek (religio illicita).⁵ Ezeket azonban nem valláseméleti alapon tiltották, tehát nem a vallás tanításainak tartalma miatt, hanem azért, mert a birodalom rendjét veszélyeztették.⁶

3. A szakrális normarendszer különös jelentősége

Mindez egy közösség szempontjából főként a válságok idején bír jelentőséggel. Akár belső (gazdasági, politikai, természeti) válság következik be, akár külső veszélyeztetettség, az emberek alapvetően kétféle módon reagálnak. Az egyik csoport igyekszik összehúzódní, biztonságot keresni, meglévő értékekbe és útjelzőkbe kapaszkodni. Ezek nem fordulnak el a fennálló rendszertől, hanem éppen annak segítségétől várják a megoldást.

A másik csoport ilyenkor meginog hitében a fennálló rendszerek értékét illetően és más, új rendszerekben keresi a megoldást. Ezt a problémakört De Coulanges így fogalmazza meg: „...*hogya az embereknek nem volt többé hitök; hogy az államot nem kormányozta többé a vallás, az leginkább azért volt, mert a vallásnak nem volt többé ereje.*”⁷

A közösség szempontjából ez utóbbi jelenség nagyon veszélyes. Ezért, ha a hatalom hajójának kormányánál álló mindezt felismeri, a következőt cselekszi: törekszik megerősíteni a fennálló normarendszert, esetleg úgy, hogy új életet lehel bele, leporolja, korszerűbbé teszi, hogy alkalmassá váljon ismét alapfunkcióját, a közösség összetartozásának biztosítását betölteni. Egy közösség ugyanis csak úgy és csak addig maradhat fenn, ha képes rendszerező elveit világosan meghatározni, kifejezésre juttatni és érvényesíteni. Ha a hivatalos összetartó mellett egy új, alternatív rendszerező elv kínálásának igényével fellépő rendszer jelenik meg, akkor a kollíziót az oldja meg, hogy melyik az erősebb, életrevalóbb, melyiket nem haladta meg az idő. A kereszténység végül azért válik majd erősebbé, életre valóbbá – mint látni fogjuk –, mert kialakulásakor adekvátabb az ember természetének adott fejlettségi fokával.

A keresztényüldözések történetét én a magam részéről két, a közösség életét szabályozó szociológiai értelemben vett normarendszer – jog, mint elsődleges, és vallás, mint másodlagos normarendszer – ütközéseként, továbbá ezen belül a korábbi meghatározásom szerinti úgynevezett második normarendszeren belüli – római vallás és kereszténység konfrontációjaként is kívánom elemezni. Célszerűnek tűnik egy kiindulópontul szolgáló keresztényüldözés-fogalom meghatározása:

A keresztényüldözést gyűjtőfogalomként értelmezem, és a Római Birodalomban történt minden, a keresztényeket, mint vallási csoportot ért atrocitást e fogalomkörbe sorolok. Minden olyan esemény ide tartozik, ami mögött akár az állam (és annak szervei, intézményei, különösen törvényhozása), akár a birodalom nem keresztény vallású lakossága áll, és ez a keresztény közösséget bármely szempontból hátrányosan érinti.

A keresztényüldözések fogalmát tehát tágan értelmezem, mert ha nem ezt tenném, hanem a keresztényüldözés fogalomkörébe például csak az állam által, kifejezetten a keresztény közösség ellen alkotott törvények alapján indult eljárásokat sorolnám, akkor jogtörténeti, történeti és normaelemzési szempontból is keskeny ösvényre lépnék.

Caesareai Eusebios számítását elfogadva és a téma körüli polémia ismeretetését⁸ mellőzve azt láthatjuk, hogy a Római Birodalom fennállása alatt 10 nagy keresztényüldözés zajlott. A tanulmány ötöt vizsgál közülük, hiszen ezek, mint csepp a tengerben magukon viselik mind a tíz jellemzőit.

B. A Nero (Kr.u. 54-68) uralkodása alatti keresztényüldözés

Kr.u. 64. június 19-én hatalmas tűz ütött ki Rómában. Az Augustus által 14 kerületre osztott város 3 kerülete teljesen, 7 nagymértékben megsemmisült. „Hat nap, hét éjjel dühöngött a tűzvész”,⁹ s a nép körében lábrakapott a hír, miszerint maga a császár gyújtotta fel a várost. A császár logikus lépésként bűnbakot keresett, s ezt a keresztényekben találta meg. Tacitus erről így ír:

„Ezért a híresztelés elhallgattatása végett Nero másokat tett meg bűnösnek, és a legválogatottabb büntetésekkel sújtotta azokat, akiket a sokaság bűneik miatt gyűlölt, és christianusoknak nevezett (quos per flagitia invisios vulgos christianos appelabat)... Így hát először azokat fogták össze, akik ezt megvallották, majd az ő vallomásuk alapján nem is annyira a gyűjtogatás vádját, mint inkább az emberi nem gyűlöletét bizonyították rá”¹⁰

A szakirodalomban általánosan elfogadott nézet, hogy az első keresztényüldözés Nero nevéhez fűződik. Ez azonban a dolog leegyszerűsítése. Nero idején a keresztényeket ad hoc jelleggel támadták, mivel a császárnak szüksége volt bűnbakokra, akiket felelőssé tehet Róma felgyújtásáért. Az eljárás jogi alapja a *flagitia* és az *odium humani generis* vádja volt, tehát tisztán büntetőjogi tényállások, amelyek nem hozhatók összefüggésbe a római államvallás és a keresztény vallás ütközésével. Látszólag tehát az állami elsődleges normarendszer (római jog) „hat oda” a másodlagosra (keresztény vallás), ez azonban véleményem szerint csak véletlen egybeesés. Valóban keresztényeket vetettek az oroszlánok elé, valóban jogilag szabályozott eljárás során, de meglévő jogi normáknak a tényállásra történő „ráhúzásával”, ráerőszakolásával, amely normák nem erre születtek.

Az „elsődleges” jogi normát segítő római vallás mellett megjelent kereszténység, mint vallás tehát már létezik, de nem konkurál funkciójában az uralkodó segítő normával, a római vallással. A kereszténység nem segíti, nem legitimálja, de nem is zavarja a római jogot. E vallás még nem funkcionál önállóvá vált normarendszerként abban az értelemben, ahogyan azt a „társadalomelméleti alapvetésben” kifejtettem. Mégis egy történelmi esemény, a Rómát ért tűz kapcsán vitathatatlan, hogy éppen őket kiáltják ki bűnösnek, – ez valószínűleg véletlenszerű, de a tárgyunk tekintetében mindenképpen az – és „üldözik” őket. Ez az „üldözés” azonban nem a kereszténységnek a társadalomban betöltött felépítményi szerepéből fakad, mert ekkor még nem több a kereszténység, mint a sok római vallás mellett létező, de az elsődleges normát segítő római vallást nem zavaró elem.¹¹

C. A Trajanus (Kr.u. 98-117) uralkodása alatti keresztényüldözés

Trajanusnál a vád már a kereszténységben való hit volt, és a keresztény névhez kapcsolódó bűnök, elsődlegesen itt is a *flagitia*, valamint a *politikai szervezkedés*. Itt is büntetőjogi kategóriákkal állunk tehát szemben. E vádpontok bizonyítási eszköze volt a pogány istenek és a császár szobra előtt bemutatott tömjén- és boráldozat, azonban nem valamiféle rendelet előírása alapján (kivéve természetesen Trajanus rescriptumának rendelkezéseit), hanem az államhoz való lojalitás bizonyítékaként.

Úgy vélem, hogy az előzőekben kifejtettek szerint ezen esetben sem beszélhetünk az elsődleges norma által meghatározott – anyagi és eljárási jogi értelemben vett – és a másodlagos uralkodó norma mellett megjelent (a másodlagos normán belül még nincs feszültség) keresztény vallás, mint norma üldözéséről, hanem a kereszténység ellen a társadalmi tudatban fennmaradt „téves reflex” által indított üldözéséről.¹²

Valóban, az „üldözést” elszenvedők: keresztények. Valóban: az állami szervek által lefolytatott eljárásokról van szó. De az eljárásoknak semmi köze sincs a kereszténységnek a római birodalomban betöltött szerepéhez. A Neronál ad hoc jelleggel kiemelt vallási csoport megbélyegzettsége fennmarad a társadalmi tudatban. Példa erre ifjabb Plinius levele, mely egyben legfontosabb forrás is a Bithinia és Ponthos provinciában lezajlott „keresztény-üldözésről”:

„Keresztények ügyében folytatott törvényszéki eljárásokon még sohasem vettem részt; ezért nem is tudom, mit és milyen mértékben büntessenek, vagy akár nyomoztassak. Igen fennakadtam például azon, hogy tekintettel kell-e lenni a vádlottak életkorára, ... és vajon magát a keresztény nevet kell-e büntetni, akkor is, ha az illető semmi bűnt sem követett el, vagy pedig a keresztény névhez hozzátapadó bűnöket?”¹³

Tehát maga a helytartó is csak annyit tud: voltak korábban keresztényellenes eljárások, és a keresztények esetleg büntetendők. A büntetés jogalapja és célja azonban láthatóan nem tisztázott. Ha ez így van, nem beszélhetünk megalapozottan szervezett, a társadalomelméleti részben vázolt elvek által meghatározott üldözésről. A társadalmi tudatban fennmaradt téves reflex kifejezés indokoltságára példa, hogy maga a helytartó biztosítja a császárt, hogy:

„A jelentések szerint azonban az a legnagyobb vétküik vagy eltévelyedésük, hogy bizonyos meghatározott napon hajnalhasadta előtt összegyülekeznek, és váltakozva karban énekelnek az istennek hitt Krisztus tiszteletére, és esküvel kötelezik magukat, nem ám valami gaztetre, hanem arra, hogy nem lopnak, nem rabolnak, nem követnek el házasságtörést, nem szegik meg esküjüket, a rájuk bízott letét kiadását felszólítás esetén nem tagadják meg.”

Továbbá fontosnak tartja leszögezni: *„...összejönnek, hogy közösen fogyasszák el közönséges és ártalmatlan lakomájukat...”¹⁴.*

D. A Marcus Aurelius (Kr.u. 161-180) uralkodása alatti keresztényüldözés

Marcus Aurelius idején a fő vádpont az volt, hogy a keresztények nem hajlandóak áldozatot bemutatni, és ezért kiváltják az istenek haragját, nem vesznek részt a Római Birodalom szakrális életében, nem lojálisak sem a császárhoz, sem a birodalomhoz.

A valóság az, hogy e császár uralkodása alatt kerültek a keresztények a legkomolyabb összeütközésbe a Római Birodalommal. A norma, mely alapján az üldözések zajlottak: általános áldozatbemutatói kötelezettség. *„Az istentelen bálványimádás védelmezőinek idején istentelen törvényt hoztak*

birodalomszerte az istenfélő keresztények ellen, hogy arra kényszerítsék őket, hogy a hitetlen isteneknek áldozzanak.”¹⁵

Marcus Aurelius az 1-25 millió áldozatot követelő pestis, valamint a folyamatos külső támadások miatt, inkább politikai bölcsességből, mint vallási meggyőződésből, a birodalom egységének fenntartása, az alattvalók lojalitásának megőrzése, és egyben megnyugtatósságuk miatt, az egész birodalomban áldozat bemutatását rendelte el a haragos isteneknek, Rómában pedig az összes kultusz képviselőjének jelenlétében nagyszabású Lectisterniát rendezett. Mivel a keresztények ezen vélhetően nem vettek részt, a tömeg őket tette felelőssé a tragikus helyzetért. A felfokozott indulatok a keresztény közösség ellen fordultak, és a keresztényeket a magistratusok elé vitték. *A vád azonban nem a keresztényi mivoltuk volt, hanem az, hogy az általános áldozási kötelezettségnek nem tettek eleget, ezzel egyrészt kiváltják az istenek haragját, másrészt ellenszegülnek a császár parancsának. Az eljárások a trajanusi rescriptum szellemében zajlottak, de a vád itt a keresztények parancsmegtagadása volt.*

Még nincs elsődleges – anyagi jogi és eljárási jogi – norma az uralkodó római vallás, mint másodlagos norma mellett élő keresztény vallás ellen, de a másodlagos uralkodó norma megerősítésének igénye már oda vezet, hogy a nem kifejezetten a keresztény vallás ellen hozott elsődleges norma alapján felsejlik normaelméleti szempontból is – a következő fejezetben kifejezetten manifesztálódó – a keresztényüldözés (mint a másodlagos norma üldözése).

Az eddig vizsgált keresztényüldözések során megállapítottam, hogy azok nem az egész Római Birodalomra kiterjedő, központilag irányított, a keresztény egyház, mint szervezet ellen irányuló akciók voltak, hanem egyes területekre korlátozott eljárások, amelyek a keresztények, mint individuumok ellen irányultak, és nem a keresztény egyház, mint szociológiai értelemben vett normarendszer – a római vallással együtt élő másodlagos normarendszer – felszámolását tűzték ki célul. Ezen eljárások mozgatórugója mindig valamiféle helyi érdek volt. A most bemutatásra kerülő üldözések azonban már valóban „üldözések, keresztényüldözések” a szó köznapi értelmén túl jogi, jogtörténeti, jogelméleti szempontból is. Ezt a szakirodalom a keresztényüldözések második szakaszának hívja, azzal indokolva a cezúrát, hogy innentől kezdve az állam által centralizáltan, szervezeten, kifejezetten a keresztények ellen zajlottak. Ez igaz. Továbbmenve azonban ezen a gondolatsoron, két következtetés adódik. Az egyik: az állam bizonyos okokból kifolyólag elnyom, elsorvaszt, „üldöz” bizonyos társadalmi csoportokat, mégpedig természetesen nem öncélúan. A valóság, az üldözések mögött ott rejlik okként a társadalomelméleti alapvetésben kifejtettek szerinti igény, jelesül a társadalom életét szabályozó normarendszerek fenntartásának, megerősítésének igénye. Ne gondoljuk, hogy csak a keresztényeket üldözték.

Diocletianus például előbb bocsátott ki rendeletet a manicheizmus ellen, mint tette azt a keresztényekkel szemben. Másodsorban felismerhető, milyen eszközökkel, milyen hatékonysággal nyúl az állam ehhez a problémához. Jog hogyan hat vallásra, vallás a jogra, tehát norma a normára, és ebből mi látszik „valóságként”.

E. A Decius (Kr.u. 249-251) uralkodása alatti keresztényüldözés

„Az áldozatok felügyeletére rendelt bizottságnak a Theadelphia falubeli Charistól.

Mindig áldoztam és megadtam a tiszteletet az isteneknek, most pedig jelenléteinkben, a rendelkezéseknek megfelelően bor- majd tömjénáldozatot mutattam be, és ettem az áldozati húsból. Kérlek titeket, hogy ezt tanúsítsátok. Legyetek jó szerencsével!

Mi, Aurelius Seranus és Aurelius Hermas, láttuk, amint áldoztál. Én, Aurelius Hermas tanúsítom.

Caesar Caius Quintus Traianus Decius Pius Felix Augustus (uralkodásának) 1. évében, payni hónap 22-én¹⁶.”¹⁷

A Decius alatti keresztényüldözések egyik – közvetett – bizonyítéka, hogy Egyiptom homokja számos ilyen áldozási igazolványt¹⁸ őrzött meg.¹⁹ Előljáróban célszerű azt a – könnyen belátható – kijelentést tennünk, hogy ha a hatóságok igazolványt állítanak ki arról, hogy valaki áldozatot mutatott be az isteneknek, akkor az áldozatbemutató kötelezettségnek nyilvánvalóan van jogszabályi alapja. Enélkül a libellus kiállítása értelmetlen lenne. Decius tehát nagy valószínűséggel elrendelt áldozatbemutatói kötelezettséget a birodalom alattvalói számára.

Látszólag tehát nincs különbség a Marcus Aurelius alatt előírt követelményekhez képest. A valóságban azonban e különbség óriási! Míg Marcus Aurelius a kérdéses ediktumot nem kifejezetten a keresztények ellen bocsátotta ki, hanem azért, mert a birodalom minden alattvalóját a vallás eszközeivel igyekezett egységbe forrasztani, tehát a másodlagos norma megerősítése a cél, addig, mint látni fogjuk Decius rendelete kifejezetten a keresztények ellen irányult. És amíg Marcus Aureliusnál a törvény célja a birodalom egységének egy szociológiai értelemben vett norma, a pogány kultuszok erősítése révén történő megszilárdítása, addig Decius célja a Római Birodalom egységére veszélyes másik normarendszer, a keresztény vallás igazgatási szervezetének megsemmisítése volt. Ha úgy tetszik tehát, az előbbi a másodlagos uralkodó normát kívánja erősíteni, míg a másik az uralkodó másodlagos norma mellett, immár azt veszélyeztetően megerősödött másik, másodlagos normát szétzilálni. Mindkét császár célja a birodalom egységessé tétele volt. Csakhogy, míg Marcus Aurelius idején a kereszténység még nem képe-

zett olyan önálló normarendszert, ami a birodalom egységét – a szociológiai értelemben vett normarendszer egységét – feltétlenül veszélyeztetné, addig Deciusnál már igen. Itt már nem volt elég – és a császár célja láthatóan nem is ez – a fennálló állapot megerősítése, illetve újjáélesztése, itt már szükség volt a veszélyes, új normarendszer (keresztény vallás, mint másodlagos norma) elfojtására.

A felhasznált eszköz – az általános áldozatbemutatói kötelezettség – tehát ne tévesszen meg bennünket! Bár a cél azonos, a cél eléréséhez vezető eszköz különböző. Emlékeztetni szeretnék mindezek kapcsán a társadalomelméleti részben elmondottakra. Ott kifejtettem, hogy egy közösséget érintő válságok idején a fennálló rendszerező elvek újraértékelése, életrevalóbbá tétele szükséges, de az egységes cselekvés szem előtt tartásával. Egy közösség ugyanis csak úgy és csak addig maradhat fenn, ha képes rendszerező elveit világosan meghatározni, kifejezésre juttatni és érvényesíteni. Ha a hivatalos összetartó mellett egy új, alternatív rendszerező elv kínálásának igényével fellépő rendszer jelenik meg, akkor a kollíziót az oldja meg, hogy melyik az erősebb, életrevalóbb, melyiket nem haladta meg az idő.

Természetesen nem ezen időszakban jelenik meg a római vallás mellett a másodlagos normarendszeren belül az új, egységes és immár rendszerezettnek mondható keresztény vallás, mint a másodlagos normarendszer része, de ezen időszak az, amikor az elsődleges normát – római jog – alkotó állam felismeri a másodlagos normarendszeren belüli összeütközés tarthatatlanságát, és a két normarendszer lényegéből eredő összebékíthetlenségét. Nem lehet tehát szó a korábban leírtaknak megfelelően arról, hogy a római vallás mellé egyszerűen beemeljék, és engedélyezzék a keresztény vallást, mert eltérésük ezt nem engedi. *Ezért tehát az úgynevezett második normarendszeren belüli „harcban” nem csak e normarendszeren belüli egységes, önálló vallások ütközését láthatjuk, hanem a megjelenő új ellen a régi „segítségre siet” az úgynevezett elsődleges normarendszer (római jog) és az anyagi jogban is megjelenik a kereszténység üldözéséhez szükséges jogi norma.*

Decius alaptétele így szól: Róma régi fényét vissza lehet állítani. Ennek záloga a belső rend megszilárdítása. Ideológiai téren ezt a római államvallás újjáélesztésével lehet elérni. E vallás primátusát veszélyezteti egy, a státusza – religio illicita, vagyis tiltott vallás – ellenére félelmetes sebességgel növekvő és szervezkedő vallás, a kereszténység. Mivel a keresztények száma túlságosan nagy – többmillió –, nincs értelme a hívőket, mint egyéneket támadni. Ez felesleges vérfürdőhöz vezetne, és nem is orvosolná az igazi problémát. A probléma magja ugyanis az, hogy a kereszténység kiépítette szervezetrendszerét, dogmái pedig már olyan mértékben kikristályosodtak, hogy a társadalom egy jelentős része – 10-15%-a – számára különálló normarendszerként kezdett funkcionálni. Ez a Római Birodalom egyik alappil-

lérenek számító vallás, mint normarendszer számára végzetes következményekkel járhat. Két megoldás kínálkozik tehát. Vagy be kell emelni a kereszténységet a hivatalos római vallások közé – ez azért nehézkes, mert a kereszténység univerzális vallás, nem ismer el maga mellett más isteneket létezőnek, más vallásokat követendőnek – vagy, és Decius ezt az utat választotta, a keresztény vallás szervezetét kell megsemmisíteni. Nem vérszomjasság, vagy kegyetlenség motiválta Decius döntését, hanem politikai bölcsesség. Bölcs volt annyiban mindenképp, hogy a probléma mibenlétét felismerte, de látszólag nem volt bölcs a probléma megoldásához vezető eszköz megválasztásában, hiszen vállalkozása végül nem járt szerencsével. Nem tudhatjuk azonban, hogy mi történik, ha elhatározását következetesen végig tudja vinni, és nem esik el kevesebb, mint két évvel trónra lépése után a harcmezőn.

F. A Diocletianus (Kr.u. 284-305) uralkodása alatti keresztényüldözés

I. Történeti háttér és elméleti kérdések

A Diocletianus uralkodása alatt lezajlott keresztényüldözés logikailag köthető a Decius alattihoz, mozzatórugóik azonosak. A Római Birodalom a III. század végére minden addiginál mélyebb válságba jutott, mely az állam életének minden területére kihatott. Ezt Diocletianus igyekezett a válság minden szegmensére tekintettel orvosolni. Ennek érdekében átalakította a Római Birodalom egész közigazgatási és gazdasági rendszerét. Emellett az államvallást is „megreformálta”, magát istenné nyilvánította.²⁰

Minden közigazgatási, gazdasági és ideológiai reformnak egy célja volt: a Római Birodalom egységessé tétele, megerősítése, fennmaradásának biztosítása. Egységes normarendszer alá kellett tehát rendelni az egész birodalmat és annak alattvalóit. Válságok idején mindennél előbbre való az egység kialakítása, csak ennek mentén lehet reformokat véghezvinni. Diocletianus egész uralkodása egy tulajdonképpeni „válságkezelés”. A válságkezelésnek egyformán fontos eszköze a gazdaság, a közigazgatás és az államvallás megerősítése, rendbetétele. Ennek csak látszólag mond ellent, hogy csak uralkodásának végén nyúlt ahhoz az eszközhöz, amit keresztényüldözésnek hívunk. Sürgetőbb probléma volt a hadsereg, közigazgatás, gazdaság reformja. Egyébként pedig ideológiai téren is megtette a szükséges intézkedéseket a császárkultusz megerősítésével. Csak a régi (másodlagos) normarendszerek megerősítése után lehetett esélye ezen új és az állam egységére veszélyes (másodlagos) normarendszer, a kereszténység ellen sikerrel felvenni a harcot. Próbálkozását mindazonáltal nem koronázta siker, ennek okaként egyszerűen e kísérlet anakronisztikus voltát jelölhetem meg.

II. Normaelméleti kérdések

A Diocletianus uralkodása alatt zajlott keresztényüldözések a római társadalmat szabályozó elsődleges normarendszer (a római jog) és a másodlagos normarendszeren belüli új normarendszer (a keresztény vallás) totális összeütközését jelentik, és normaelméleti vizsgálódásom végpontját adják. A másodlagos normarendszeren belül a római vallás és a keresztény vallás, mint normarendszer között már nem pusztán kibékíthetetlen ellentét állt fenn, valójában e két normarendszer „harca” már el is dőlt. A társadalom adott fejlettségi szintjét jobban tükröző, az ember természetével adekvátabb kereszténység győzelme az elavult, fő funkcióját – az elsődleges normarendszer, a római jog „segítését”, legitimálását – betölteni már nem képes pogány vallás felett gyakorlatilag megtörtént. A másodlagos normarendszer funkcióját már a társadalmi viszonyokhoz való jobb megfelelése okán a kereszténység tölthette be. A társadalomelméleti alapvetésben utaltam rá, hogy az elsődleges normák fejlesztése sokkal könnyebb, mint a másodlagosaké. Róma nem is volt képes az uralkodó másodlagos normáját a körülményeknek megfelelően átalakítani. A császárkultusz erőltetése már nem hozta meg a sikert. Ezzel szemben a kereszténység olyan elméleti alapokon nyugodott, mely az adott társadalmi-gazdasági környezetnek jobban megfelelt, és főként az ember természetével jobban összhangban volt.²¹ Összefoglalva tehát azt láthatjuk, hogy a másodlagos normarendszeren belül az addig uralkodó normát, a pogány vallást legyőzi a keresztény vallás legfőképpen az adott viszonyoknak való jobb megfelelése miatt.

Ami számunkra ennél is érdekesebb, hogy ezt a győzelmet az elsődleges normarendszer, a római jog nem hajlandó még figyelembe venni. Végso, és elkeseredett „harcba indul” tehát az elsődleges norma az őt segítő, addig uralkodó másodlagos norma, a pogány vallás védelmében. A harc eszközei az anyagi és eljárási jogban megjelenő normák; kifejezetten a kereszténység, mint másodlagos normarendszer ellen címezve. E jogi normák meglehetősen precízióval kivitelezettek, de már nem vezetnek eredményre. Az elsődleges és a másodlagos normák együtt hatnak, de az elképzelhetetlen, hogy az elsődleges normák határozzák meg a másodlagos normákat, nem kizárva természetesen azt, hogy képesek segíteni a régi másodlagos normák meghaladottsága esetén is még azok egyidejű hatályosulását a konkuráló új, másodlagos normarendszerrel. Mindebből levonható lenne az a következtetés, hogy az addig uralkodó másodlagos norma (a pogány vallás) még erősen hatott az elsődleges normára a (római jogra), hiszen hatására az elsődleges norma működésbe lépett, és rendszerében megjelentek konkrét, az uralkodó másodlagos normát közvetetten segítő, az új másodlagos normát szétzilálni igyekvő szabályok. Ezt az érvet azonban, mint tudjuk, a történelem cáfolja

meg. Tíz évvel Diocletianus első keresztényüldöző rendeletét követően a kereszténység elnyeri a megengedett vallás (religio licita) státuszát, mégpedig azért, mert Nagy Constantín már felismeri a kereszténységben azt az erőt, amit elsődleges normarendszerének igazolására és a társadalom szabályozására felhasználhat.

Az események rekonstrukciójánál kizárólag *Euszebiosz Egyháztörténetére* hagyatkozom.

III. Az első ediktum

„...*Diocletianus uralkodásának tizenkilencedik évében... mindenhol királyi rendeleteket adtak ki. Ezekben az állt, hogy a templomokat földig kell rombolni, és a Szentírásokat elégetni. Elrendelték a magas tisztséget viselő keresztények lefokozását, és a kereszténységükben kitartó házi szolgák szabadságtól való megfosztását. Ilyen volt az ellenünk hozott első rendelet.*”²²

Az első rendelet tehát a következőket írta elő:

1. A templomokat le kell rombolni
2. Az egyházi iratokat el kell égetni
3. A magas tisztséget viselő keresztényeket le kell fokozni
4. A keresztény háziszolgákat rabszolgává kell minősíteni

Amint látjuk, az első két rendelkezés a keresztény egyház tárgyi értékei, a második kettő pedig „személyi állománya” ellen intéz támadást. E pontokat célszerű egyenként megvizsgálni.

1. A templomok lerombolása

Ez a rendelkezés a keresztényüldözések történetében eddig ismeretlen. Igaz ugyan, hogy Valerianus – mint azt Euszebiosztól tudjuk ²³ – korábban gyülekezési tilalmat rendelt el a keresztényekre, de ez nem párosult a templomok lerombolásával. Az új rendelkezés oka valószínűleg az, hogy a kereszténység a IV. század elejére nem csak hivatali szervezetében, hanem infrastrukturálisan is nagyon megerősödött. Minden nagyobb városban álltak már templomai, amire szükség is volt, hiszen az egyház kötelékébe – Szántó adatait²⁴ elfogadva – 7-10 millióan tartoztak. A rendelkezés célja tehát a kultikus helyek megsemmisítése, és ezzel közvetve a hívők összejöveteleinek nehezebbé tétele. Fritzen szerint²⁵ a gyülekezési tilalmat is kimondta e rendelet, ez azonban sem Euszebiosz fentebb idézett soraiból, sem az Egyháztörténet más részeiből nem hámozható ki. Mindenesetre nem kell különösebb magyarázatot fűzni ahhoz, hogy ez a rendelkezés, habár nem a keresztények, pusztán a használatukban lévő ingatlanok fizikai megsemmisítését írta elő, milyen mély sebet üthetett az egyházon.

2. Az egyházi iratok elégetése

Mint láttuk, Eusebiosz úgy fogalmazott, hogy a „Szentírásokat” kellett elégetni. Linsenmayer szerint²⁶ ez azt jelenti, hogy a Bibliát kellett elégetni. Ennek oka pedig az volt, hogy a Bibliát varázskönyvnek minősítették, és mivel a mágia tiltott, büntetendő dolog volt, ezért jártak el így. Nem hiszem azonban, hogy Diocletianus ilyen bonyolult kerülő úton tudott volna csak célt érni. Diocletianus nem titkolt célja a kereszténység szervezetének szétzúzása volt. Ennek érdekében nyíltan lépett fel a kereszténység ellen, kifejezetten a keresztények ellen irányuló edictumok útján. Nem volt szüksége egyéb jogcímre, a kereszténység – és itt már nem a hozzá kapcsolódó vélt bűnök, hanem a római államra nézve veszélyes szervezete miatt – önmagában büntetendő volt. Ezért a keresztény könyveket, amelyek fontos részét képezték a keresztény egyház életének, meg kellett semmisíteni, csakúgy, mint a gyülekezési helyeket. Az edictum első és második rendelkezése tehát logikailag összefügg. Véleményem szerint nem csupán a Szentírást, a Bibliát rendelte elégetni az edictum, hanem általában a keresztény könyveket, ebbe éppúgy beletartozhattak az egyházi nyilvántartások, mint az egyes liturgiák szabályait tartalmazó könyvek.²⁷

3. A keresztény vallású hivatalnokokra és szolgákra vonatkozó rendelkezések

Az edictum e két rendelkezésének értelmezése nehezebb, mint az előző kettőé. A „*kereszténységükben kitartó házi szolgák szabadságtól való megfosztását*” rendelte el tehát az edictum. Ezt talán csak az udvari szolgálokra rendelte alkalmazni a császár. Eusebiosz soraiból több nem olvasható ki, és mivel jelentősége nem is olyan nagy, e kérdéssel nem foglalkozom. Az edictum negyedik rendelkezése, „*a magas tisztséget viselő keresztények lefokozása*”, már érdekesebb kérdés. A „lefokozás” kifejezést kétféleképpen érthetjük. Egyrészt hivatali értelemben, tehát úgy, hogy keresztényként nem viselhettek többé magas beosztást, a hivatali ranglétrán nem juthattak feljebb. Számomra ez tűnik a helyes elképzelésnek a történetíró szóhasználatára tekintettel. Másrészt elképzelhető az is, hogy a kifejezés az ember jogállására utal. Ebben az esetben az előkelő jogállású személyeket alacsonyabb jogállásúvá degradálta az edictum.²⁸

Láttuk tehát, hogy az első rendelet egyrészt az egyház ingatlanjainak, másrészt ingóságainak megsemmisítését írta elő, illetve az államapparátusban dolgozó keresztényeket, a tisztségviselőket és – feltételezhetően császári – szolgákat sújtotta joghátránnyal. Többet az Egyháztörténetből nem tudunk meg az első edictumról.

IV. A második (és harmadik) ediktum

„De nemsokára más rendeletek követték, melyek megparancsolták, hogy minden helységben az egyházi vezetőket először a börtönbe vessék, majd minden eszközzel megpróbálják rákényszeríteni őket az áldozatok bemutatására.”²⁹

Euszebiosz láthatóan két ediktumról beszél e szakaszban, „*más rendeletről*” beszél, többes számot használ. Az első, amit nem sokkal a már elemzett első megjelenése után adtak ki, az egyházi vezetők bebörtönzését írta elő. A második pedig e vezetők áldozatbemutatói kötelezettségét határozta meg. A második ediktum célja egyértelműen a klérus elkülönítése a hívőktől. Miután az első ediktum alapján lerombolták a templomokat és elégették az egyházi iratok nagy részét, a hívők között minden bizonnyal nagy félelem uralkodott, és az egyházi vezetők tartották bennük a lelket. Diocletianus terve tehát az volt, hogy elkülönítse a pásztorát a nyájától. Ennek eredményéről Euszebiosz így ír: *„...egy királyi rendelet megparancsolta, hogy az egyházi vezetőket mindenhol börtönözzék be. Így egy nagy sokaságot börtönöztek be, és az eredetileg gyilkosok és sírfosztogatók számára épített börtönök püspökökkel, presbiterekkel és diakónusokkal, lektorokkal és ördögűzőkkel teltek meg, annyira, hogy a valódi bűnösöknek nem is maradt hely bennük.”³⁰*

Később, a harmadik ediktumban még tovább ment, célja itt a deciusi céllal, az egyházon belüli morális válság kirobbantásával azonos. Euszebiosz is úgy fogalmaz, hogy *„a vezetőket először a börtönbe vessék, majd minden eszközzel megpróbálják rákényszeríteni őket az áldozatok bemutatására”*, tehát elsősorban nem a vezetők fizikai megsemmisítése volt a lényeg, hanem, hogy minden eszközzel áldozat bemutatására bírják őket. Euszebiosz szerint:

„Más rendeletek is követték az elsőt, megparancsolva, hogy ha valaki a börtönből áldozik, akkor szabadon engedhetik, de sokféle kínzással kell gyötörni azokat, akik ezt megtagadják. Hogy is számlálhatná meg valaki a mártírokat, főleg akik Afrikában, Mauritániában, Thébában és Egyiptomban voltak? Ebből az utóbbi országból sokan más városokba és tartományokba mentek, és mártíromságukban híresek lettek.”³¹

A két rendelet következménye az lett, hogy nagyon sokan megtagadták hitüket, és áldozatot mutattak be a pogányok isteneinek. Mivel ők vezető egyházi személyek voltak, az egyszerű hívők körében nagy bizonytalanság keletkezhetett. Az egyházra mért – Diocletianus szándéka szerinti döntő – csapást azonban a negyedik ediktum jelentette volna.

4. A negyedik ediktum

E negyedik ediktum eredeti szóhasználatát lehetetlen visszaadni. Pusztán az Euszebiosz által szétszórt mozaikkockák összeillesztése után válik világossá,

hogy e szöveg általános, tehát már nem csupán a klérus tagjaira vonatkozó áldozási kötelezettséget írt elő halálbüntetés terhe mellett. Az eljárást nem elemzem e helyütt külön, mivel az nem sokban különbözött a Deciusnál megismertnél. Az egyetlen különbség ahhoz az eljáráshoz képest, hogy az áldozatot bemutatók itt nem kaptak libellust e szakrális cselekmény elvégzéséről. Diocletianus a negyedik ediktum kibocsátása után nem sokkal lemondott, és visszavonult a közügyek gyakorlásától.

G. Összegzés

A Római Birodalomban lezajlott keresztényüldözéseknek két szakasza volt.

Nero uralkodása alatt egy speciális történelmi helyzetben kapcsolódott a keresztény névhez egy olyan (igaztalan) vád, ami végigkísérte az első szakasz történetét. E szakasz jellemzője volt, hogy *csak egyes területekre, és csoportokra korlátozódtak az üldözések, mögöttesük mindig valamiféle speciális érdek, jogi alapjukat pedig nem kifejezetten a keresztények ellen hozott törvények, hanem már meglévő absztrakt büntetőjogi kategóriák adták.*

A keresztényüldözések második, Decius uralkodásával kezdődő szakaszában az üldözések már *kifejezetten a keresztények ellen alkotott rendeletek alapján, az állam által irányítottan és szervezeten zajlottak, mögöttesük pedig az volt, hogy a keresztény vallás a Római Birodalom egységét veszélyeztető normarendszerré vált.* E normarendszer leküzdését utolsóként Diocletianus kísérelte meg, de vállalkozása anakronisztikus volta miatt kudarcba fulladt. Nyolc évvel Diocletianus a keresztényekre vonatkozó első rendelete után Galerius császár türelmi rendelete jelezte az idők szavát, majd két év múlva, Kr.u. 313-ban Constantinus – nem kis helyzetfelismerő képességről és államférfiúi bölcsességről téve tanúbizonyságot – biztosított teljes vallásszabadságot egyelőre minden vallás, tehát a kereszténység számára is.

Normaelméleti összegzésként láthatjuk, hogy az elsődleges és másodlagos – szociológiai értelemben vett – normák egymást segítő működési mechanizmusában keletkező feszültségek feloldására elsősorban egymás „segítésére sietnek”, majd amennyiben ez nem oldja meg a másodlagos normarendszeren belül a fejlődés során keletkező ellentétet, úgy az elsődleges normarendszer „megértve az idők szavát” elfogadja a másodlagos normarendszerben győztes új normarendszert és a további funkcióját ezzel együttműködve tölti be.

A kereszténység a IV. században államvallássá vált a Római Birodalomban.

Jegyzetek

- ¹ Friedrich Nietzsche: Így szólott Zarathustra. Osiris Kiadó, Budapest 2001. 75. o.
- ² Mindenekelőtt szükségszerű kijelenteni, hogy vázlatosan határozom meg a társadalom életét szabályozó normarendszereket, melyek kimerítő elemzése amúgy is meghaladná a dolgozat tárgykörét és terjedelmi korlátait, de az elméleti szál végigvitele szükségessé teszi az elméleti alapvetés megtételét.
- ³ Ennek a témának alapos körülményét lásd Alan Watson: *The State, Law, and Religion*. The University of Georgia Press, 1992. 53-72. o.
- ⁴ A Római Birodalom valláspolitikájáról ír kimerítő alaposággal Cornelius Mutschmann, *Die Religionspolitik Marc Aurels*. Franz Steiner Verlag, 2002. 27-132. o.
- ⁵ A religio licita és illicita kérdésére a tanulmányban bővebben nem foglalkozom.
- ⁶ Megjegyzés: a keresztény vallás megjelenésekor a Római Birodalomban nem számított tiltott vallásnak (a zsidó vallás részeként kezelték).
- ⁷ Fustel De Coulanges: *Az ókori község (Tanulmány a görög és római vallásról, jogról és intézményekről)*. A M.T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest 1883. 586. o.
- ⁸ Szent Ágoston számára „nem tűnik úgy, hogy az egyházat próbára tevő üldözések száma határozottan kijelenthető.”
- ⁹ Suetonius, Nero 38
- ¹⁰ Tacitus, *Annales*, 15, 44
- ¹¹ Megjegyzem: a későbbiekben kifejtettek szerint van olyan szakirodalmi utalás is, amely a Nero alatti „keresztényüldözéseket” másként mutatja be – álláspontomtól eltérően –, ezt dolgozatomban azért nem fogadom el, mert ezen elméletnek írásos bizonyítékai nem találhatók, csupán vélelmekre támaszkodhatunk a tárgyban.
- ¹² Ismételten megjegyzem, hogy ettől eltérően is értelmezik a szakirodalomban a fejezetben tárgyaltakat, de álláspontom szerint helytelenül, a forrás egyes passzusainak a környezetből való kiemelése után.
- ¹³ Ifjabb Plinius, *Levelek*, 10, 96
- ¹⁴ uo.
- ¹⁵ Szent Juszminosz vértanúaktája
- ¹⁶ Kr.u. 250 június 16.
- ¹⁷ Római történeti chrestomathia, Tankönyvkiadó, 1979. 275. o.
- ¹⁸ Úgynevezett „libellus”.
- ¹⁹ Közvetett forrásunk még az Egyháztörténet.
- ²⁰ A reformok ismertetését a terjedelmi korlátokra tekintettel kénytelen vagyok mellőzni.
- ²¹ Ennek magyarázata messzire vezetne, és nem is tartozik e dolgozat tárgykörébe.
- ²² *Egyháztörténet*, 8, 2
- ²³ *Egyháztörténet*, 7, 4
- ²⁴ Szántó Konrád: *Egyháztörténelem I. Katolikus teológiai főiskolai jegyzék*, Budapest 1981
- ²⁵ M. Hedwig Fritzen: *Methoden der diokletianischen Christenverfolgung*. München 1962. 22. o.

²⁶ A. Linsenmayer: Die Bekaempfung des Christentums durch den römischen Staat bis zum Tode des Kaisers Julian (363). Verlag der J.J. Lentnerschen Hofbuchhandlung, 1905. 184. o.

²⁷ Ezen a véleményen van Fritzen is. I.m. 25. o.

²⁸ Ezt az álláspontot képviseli Hans Dieter Stöver: Christenverfolgungen im römischen Reich. Econ Verlag, 1982. 237. o.

²⁹ Egyháztörténet 8, 2

³⁰ Egyháztörténet 8, 6

³¹ uo.